

ПОРЯДОК САМОРЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Васильєв В. В.

Стаття присвячена розгляду порядку саморегулювання майнових цивільних відносин. Визначається специфіка централізованого впливу норм цивільного права на учасників суспільних відносин і встановлюється потенціал саморегулювання для впорядкування відповідних суспільних зв'язків на рівні загального і спеціального правових режимів.

Встановлюється, що в межах загального приватноправового режиму учасники цивільних відносин можуть вдосконалювати загальні юридичні моделі поведінки шляхом звуження або розширення обсягу своїх прав та обов'язків. Для досягнення відповідної мети використовуються такі способи правового регулювання, як заборони і позитивні зобов'язування.

Водночас на рівні спеціального правового режиму відбувається конкретизація загального порядку правового впливу в контексті конкретних правовідносин. Як правило, спеціальний правовий режим має обмежувальний характер, оскільки конкретизація базових моделей правовідносин відбувається за допомогою позитивних зобов'язувань і заборон. Використання таких способів правового регулювання переслідує конкретну мету, якою виступає, зокрема, охорона інтересів їх учасників. З цього витікає, що встановлені у такій спосіб суб'єктивні цивільні обов'язки забезпечуються імперативним впливом права, а тому учасники правовідносин не можуть їх змінювати за допомогою інструментів саморегулювання.

Автор формує висновок, що преференційний (пільговий) спеціальний правовий режим може бути звужений учасниками цивільних правовідносин у ході саморегулювання і таким чином набувати ознак обмежувального (дискримінаційного) правового режиму. Поряд із цим досить складно або практично неможливо розширити в ході саморегулювання спеціальний правовий режим, якщо він має обмежувальний (дискримінаційний) характер і встановлений законом.

Водночас принцип вільного волевиявлення суб'єктів як одна із засад цивільного права визначає можливість лише уповноваженої особи ініціювати виникнення охоронного правовідношення і примушування зобов'язаної особи виконати свій обов'язок. У зв'язку з цим правовий режим характеризує лише особливості правового регулювання відповідних відносин,

проте не виключає загалом можливості відступити від нього в ході розвитку суспільних відносин.

Ключові слова: саморегулювання, правовий режим, дозвіл, заборона, зобов'язування, майнові відносини.

Vasyliiev V. V. The order of self-regulation of property relationships: the problem aspects

The article is devoted to consideration of the order of self-regulation of civil property relationships. The features of centralize influence of civil legislative provisions over participants of social relationships are determined and the potential of self-regulation to regularize appropriate social relationships in levels of general and special legal regimes are defined.

It is discovered that the participants of civil legal relationships can improve the general juridical models of behaviour constricting or expanding the volume of their rights or obligations within the general private juridical regime of civil relationships. To achieve such a result prohibitions and positive obligations as ways of legal regulation can be used.

At the same time at the level of special legal regime the general order of legal influence is concretizing in context of specific legal relationships. As a rule, the special legal regime provides encumbrances because concretization of basic juridical models can be achieved with positive obligations and prohibitions. The usage of such ways of legal regulation is consistent with the concrete aim - to protect the interests of appropriate relationships participants. This means that subjective civil rights and obligations that were established in such way are covered by imperative power of law and the relationships participators cannot change them by using instruments of self-regulation.

The author concludes that preferential special legal regime can be constricted by relationships participants with help of self-regulation and in such way transforms in to restrictive (discriminative) legal regime. At the same time, it is very difficult or almost impossible to expand special legal regime by self-regulation if it has restrictive (discriminative) character and was established by law.

But the principle of free will expression of a person as one the general grounds of civil law determines the possibility only of empowered person to initiate the establishment of protectoral relationship and to force the person under obligation to perform the duty.

That is why the legal regime characterizes only features of legal regulation of appropriate relationships but does not exclude the possibility to derogate from it during the development of social relationships.

Key words: self-regulation, legal regime, permission, prohibition, obligation, property relationship.

Постановка проблеми. Проблема порядку саморегулювання майнових цивільних відносин за своєю суттю є проблемою правового режиму, який власне і являє собою порядок правового регулювання суспільних відносин. Іншими словами, порядок саморегулювання майнових відносин являє собою правовий режим, що характерний для упорядкування суспільних зв'язків особами, між якими вони безпосередньо складаються.

Правовий режим є однією з фундаментальних категорій цивільного права, а також важливим понятійно-категоріальним елементом проблеми цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Однак, незважаючи на таке її вагоме значення для розуміння сутності процесу правового регулювання і механізму його здійснення, у сучасній цивілістичній літературі можна зустріти різні думки стосовно цього аспекту цивільно-правового впливу.

Своєю чергою розмежування централізованого цивільно-правового регулювання суспільних відносин, що характеризується його здійсненням, зокрема органами державної влади, а також децентралізованого правового впливу в контексті активного розвитку останнього зумовлює необхідність визначення порядку саморегулювання, а тому і поглиблення розуміння сутності відповідного правового феномена. Адже, на відміну від усього процесу правового регулювання суспільних відносин, правових засобів і способів його здійснення, що загалом є необхідною мірою дослідженнями, проблема порядку саморегулювання, його потенціалу та інструментарію наразі залишається *terra incognita* сучасної цивілістики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового режиму в контексті впливу права на суспільні відносини ставали предметом розгляду таких учених-правників, як С.С. Алексєєв, В.К. Антошкіна, І.В. Венедіктова, В.І. Борисова, Б. Віндшейд, О.М. Гончаренко, Д.Д. Грімм, Г. Дєрнбург, І.В. Жилінкова, О.С. Іоффе, М.Ф. Казанцев, Л.А. Корунчак, А.В. Коструба, О.О. Кот, В.В. Кочин, Т.С. Ківалова, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, В.В. Надьон, О.О. Отраднава, Я.М. Романюк, М.Є. Сарахман, І.В. Ткач, В.С. Толстой, Р.О. Халфіна, Б.Б. Черпахін, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, О.Я. Явор, В.Л. Яроцький, Б.А. Яськів та ін.

Мета статті полягає у визначенні особливостей порядку саморегулювання майнових цивільних відносин як однієї з форм правового впливу на поведінку їх учасників.

Основний матеріал дослідження. У сучасних наукових дослідженнях проблема правового режиму розглядається в контексті як статичних елементів механізму правового регулювання суспільних відносин, зокрема в аспекті об'єктів прав, так і динамічних цивільно-правових проявів, що безпосередньо пов'язані з упорядкуванням суспільних зв'язків. З цього приводу Т.П. Подшивалов на підставі аналізу наукових розробок відповідної проблеми розмежовує три основні підходи, що склались у цивілістичній доктрині. Перший окреслює орієнтацію визначення правового режиму через об'єкт суспільного відношення, другий - через регулятивне значення цього явища, а третій - через поєднання об'єктної і функціональної характеристики [1, с. 50-51]. Поряд із цим доповнити цю класифікацію можна науковими підходами визначення правового режиму через певні конструкції цивільних правовідносин, наприклад, «правовий режим спільної власності» [2, с. 138].

У результатах наукових пошуків можна знайти кожен із зазначених підходів, проте навіть прихильники об'єктової концепції визначення правового режиму в кінцевому рахунку, як правило, вказують на те, що він передбачає особливий порядок, зокрема формування (набуття), використання (експлуатації), вибуття (відчуження, споживання, знищення) майна [3, с. 74].

З приводу порушеної проблеми не втрачає своєї актуальності і гостроти у сучасних умовах думка О.С. Іоффе. Здійснюючи розмежування об'єктів правовідносин на юридичний - поведінка зобов'язаної особи; вольовий - воля учасників правовідносин, яка за допомогою наданих їм прав і покладених на них обов'язків ставить у підлеглість волі держави, що виражена в нормах об'єктивного права; та матеріальний - річ або інше благо, з яким пов'язується суспільне відношення і на яке спрямовується поведінка учасників правовідносин, учений указує на те, що ніякого правового режиму речей бути не може. Насправді правовий режим встановлюється не для речей, а для пов'язаної з ними поведінки осіб. Проте через те, що речі є матеріальним об'єктом, а поведінка - юридичним, використання терміна «правовий режим речей» позначає те, що законодавець унормовує юридичний об'єкт з урахуванням матеріального об'єкта, з яким він пов'язаний [4, с. 221].

У зв'язку з цим, виходячи із базової тези про те, що правовий режим являє собою порядок правового регулювання суспільних відносин, знаходить підтвердження теза, що об'єктом правового режиму як порядку упорядкування суспільних зв'язків загалом виступають такі зв'язки, сукупність яких у разі поширення на них норм права або положень актів саморегулювання утворює правовідношення. Звідси виходить, що об'єктом правового режиму виступають не об'єкт цивільних правовідносин і не їх зміст, які не можуть існувати окремо один від одного і поза правовідношенням, а власне таке правовідношення загалом як сукупність юридичних зв'язків, що складаються з приводу певного блага, і конкретизуються у правах і обов'язках суб'єктів цивільного права.

Проблема порядку саморегулювання майнових цивільних відносин стосується співвідношення децентралізованого і централізованого правового регулювання на рівні базової платформи відповідного процесу, тобто на рівні співвідношення в контексті первісності.

Як правило, диспозитивні засади цивільного права, тобто саме права, а не законодавства, а також цивільно-правова свобода його суб'єктів безпосередньо детермінують визначальну роль останніх у процесі упорядкування суспільних зв'язків, що складаються між ними. Крім того, що таке цивільне право, як не санкціоновані державою моделі можливої поведінки осіб? Сам процес формування норм цивільного права пов'язується з діяльністю учасників цивільних правовідносин, які своїми діями безпосередньо визначають як можливі, проте не санкціоновані безпосередньо державою у нормах права, моделі поведінки, так і можливість їх розвитку, удосконалення. Адже досить часто в практиці правореалізації учасники цивільних відносин, взявши за основу базову конструкцію юридичних зв'язків, значно доопрацьовують і поглиблюють її, іноді конструюючи юридичні моделі, а також визначаючи окремі суб'єктивні цивільні права та обов'язки, що не стають предметом спеціального правового регулювання на рівні положень цивільного законодавства України. У такому разі спостерігається традиційний розвиток суспільного відношення перед запровадженням його юридичної моделі. Законодавець же може лише відреагувати на таку еволюцію, запровадивши спеціальні правила для відповідної лінії розвитку відносин, у тому числі правила імперативного характеру.

Прикладом можна навести регламентацію діяльності наглядової ради акціонерного товари-

ства. На зміну положенню статті 46 Закону України «Про господарські товариства» [5, ст. 59], яке у загальнодозвільному порядку надавало можливість акціонерам самостійно визначати компетенцію наглядової ради, практично жодним чином не конкретизуючи обсяг відповідної юридичної влади, законодавець значно доопрацював відповідний підхід і втілює його в конкретних правових моделях поведінки учасників правовідносин, їхніх правах та обов'язках. Як наслідок, положення чинних статей 51-57 Закону України «Про акціонерні товариства» значно конкретизують відповідні правові можливості наглядової ради і навіть в імперативному порядку визначають окремі з них [6].

Також, реагуючи на потреби учасників відповідних правовідносин, законодавець може конкретизувати наявні правові моделі. Одним з прикладів може виступати переосмислення і подальша конкретизація положення частин другої та третьої статті 59 Закону України «Про господарські товариства» [5, ст. 59], у положенні статті 34 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [7, ст. 34]. Вказаними нормативними положеннями законодавець вніс ясність у питання порядку прийняття рішень загальними зборами учасників товариства з обмеженою відповідальністю.

Водночас в умовах сьогодення законодавець може випереджати виникнення певних суспільних відносин або використання окремих конструкцій і правових засобів їх учасниками й запроваджувати юридичні моделі відповідних суспільних зв'язків раніше за їх виникнення, стимулюючи таким чином останнє.

Однак важко не погодитись із тим, що у сучасних умовах базовий нормативний матеріал щодо правового регулювання цивільних відносин закріплюється саме в положеннях чинного цивільного законодавства України. У зв'язку з цим те, що раніше було правовими моделями цивільних відносин, а також принципами їх побудови, які виходили від суспільства, нині може набувати значення цивільно-правових догм, забезпечених імперативними положеннями законодавства. При цьому через те, що саме ці елементи механізму правового регулювання мають визначальний характер для всього правового впливу на суб'єктів, вони ж набувають і значення нормативної платформи. У контексті співвідношення саморегулювання та централізованого регулювання це повинно означати, що саме закон окреслює цивільно-правову сферу, а також за допомогою

норм-принципів, норм-дефініцій та за допомогою імперативних правових моделей поведінки визначає загальнообов'язкові для учасників цивільних правовідносин моменти. Як наслідок, відповідні особи можуть відступити від пропонованих правових моделей або вдосконалити їх, якщо тільки такі моделі не мають імперативного характеру.

Ці ж базові основи цивільно-правового регулювання суспільних відносин визначають і потенціал саморегулювання в конкретних умовах. Іншими словами, діапазон використання способів та засобів саморегулювання багато в чому визначається базовими імперативними положеннями й імперативними моделями, встановленими нормами права. Учасники цивільних відносин не можуть відійти від принципів цивільного права і не можуть піддати ґрунтовній зміні основи юридичних конструкцій, наприклад, надати договору купівлі-продажу безоплатного характеру. Це незмінна основа вказаної юридичної конструкції. Проте відповідні особи можуть змінити зміст правовідносин, якщо це не суперечить імперативним нормативним положенням.

Окреслене дозволяє розмежувати загальне правове регулювання цивільних відносин, тобто загальний правовий режим, що застосовується до всієї групи однорідних суспільних відносин, який характеризується принципами галузі, а також характером спрямованості законодавства [8, с. 325], а також спеціальний правовий режим як особливий порядок правового регулювання визначених суспільних відносин, що встановлюється стосовно конкретного кола осіб [9, с. 12].

У контексті зазначеного стосовно правового регулювання цивільних відносин доцільним видається використання такого терміна, як «приватноправовий режим», що характерний для сфери приватного права і являє собою цілісну систему регулятивного впливу, яка створює загальнодозвільний тип регулювання майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників і забезпечує можливість самовизначення і власних активних дій, спрямованих на виникнення та здійснення суб'єктивних прав і обов'язків у межах, установлених договором чи законом, з метою досягнення приватних цілей та інтересів [10, с. 19, 26].

У цьому ж контексті з огляду на природу правових обмежень простежується і співвідношення між централізованим і децентралізованим правовим регулюванням на рівні загального і спеціального правових режимів. У рамках саморегулювання

учасники цивільних відносин не можуть змінити спеціальний правовий режим, який має спеціально-дозвільний характер, на пільговий, якщо цього не допускають нормативні положення. І водночас, з іншого боку, спеціальний правовий режим, для якого характерний загальнодозвільний тип правового регулювання, може конкретизуватись учасниками цивільних правовідносин імперативними засобами. У такому разі учасники правовідносин звужують обсяг своєї цивільно-правової свободи, конкретизуючи її цивільними правами і обов'язками, які можуть бути вужчими за встановлену нормами цивільного права модель. Відповідний результат досягається, зокрема, більшим використанням на рівні актів саморегулювання конкретних суспільних відносин позитивних зобов'язувань і заборон і меншим використанням дозволів.

У зв'язку з цим у такому розумінні правовий режим саморегулювання позначає одразу і інструментальний складник самостійного впливу учасників цивільних правовідносин на власну поведінку, тобто правовий режим як процес упорядкування - порядок його здійснення, так і результат такого впливу - правовий режим конкретних правовідносин, стан їх упорядкованості. У контексті такого підходу диференціюють преференційний (пільговий) правовий режим, що є переважно диспозитивним і встановлюється для вибору спрямованості суб'єктивних прав і обов'язків, та обмежувальний (дискримінаційний) - імперативний правовий режим, що обтяжує загальний режим додатковими обмеженнями і зобов'язаннями [11, с. 143].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, потенціал саморегулювання може визначатись на рівні загального приватноправового режиму і конкретизуватись на рівні спеціального правового режиму конкретних правовідносин. Зокрема, в межах загального приватноправового режиму панує загальнодозвільний тип правового регулювання. Норми цивільного права визначають сферу правового впливу, якою виступають особисті немайнові та майнові відносини, а також встановлюють в імперативному порядку принципи цивільного права та базові моделі цивільних відносин. У зв'язку з цим на рівні загального правового регулювання учасники цивільних відносин можуть вдосконалювати відповідні моделі, звужувати або розширювати обсяг своїх прав та обов'язків, використовуючи окреслені вище способи, зокрема у сферах, слабо регламентованих цивільним правом. Проте на рівні

спеціального правового режиму вже відбувається конкретизація загального порядку правового впливу в контексті конкретних правовідносин, формується юридична «екосистема» конкретних суспільних зв'язків. Як правило, спеціальний правовий режим має обмежувальний характер, оскільки конкретизація базових моделей правовідносин відбувається за допомогою позитивних зобов'язувань і заборон. Крім того, саме композиція останніх, а також характер встановлюваних прав і обов'язків учасників цивільних відносин диференціює правовідносини за їх цільовою спрямованістю. Своєю чергою використання позитивних зобов'язувань і заборон переслідує конкретну мету, якою, крім встановлення визначальних ознак відповідного виду правовідносин, також виступає охорона інтересів їх учасників. З цього витікає, що встановлені у такий спосіб суб'єктивні цивільні обов'язки забезпечуються імперативним впливом права, а тому учасники правовідносин не можуть їх змінювати за допомогою інструментів саморегулювання.

З наведеного витікає, що преференційний (пільговий) спеціальний правовий режим може бути звужений учасниками цивільних правовідносин у ході саморегулювання й таким чином набувати ознак обмежувального (дискримінаційного) правового режиму. Поряд із цим досить складно або практично неможливо розширити в ході саморегулювання спеціальний правовий режим, якщо він має обмежувальний (дискримінаційний) характер і встановлений законом.

Таке розширення можливе лише в частинах, що не охоплені заборонами і позитивними зобов'язуваннями. Однак у разі з обмежувальним правовим режимом простежується інший феномен цивільного права. Зокрема, невиконання відповідних обов'язків учасниками цивільних правовідносин, а тому недотримання спеціального правового режиму не позбавляє відповідні відносини приватноправового характеру, а лише сприяє виникненню нових охоронних правовідносин. Поряд із цим принцип вільного волевиявлення суб'єктів як одна із засад цивільного права зумовлює те, що, по-перше, саме від волі управоможеної особи залежить виникнення відповідних охоронних правовідносин, а також примушування порушника до виконання відповідних обов'язків у натурі. А по-друге, навіть якщо відповідні охоронні правовідносини виникнуть, управоможена особа завжди має можливість звільнити порушника від виконання відповідного обов'язку. З цього витікає, що спеціальний приватноправовий режим,

незалежно від того чи встановлений він у децентралізованому або централізованому порядку, характеризує лише особливості правового регулювання відповідних відносин, відображає «дух» правового впливу на суспільні зв'язки, проте не виключає загалом можливості відступити від нього в ході розвитку суспільних відносин.

Література

Подшивалов Т.П. Объект гражданских прав и правовой режим: проблема определения. *Вестн. Южно-уральск. гос. ун-та. Серия «Право»*. 2013. Т. 13, № 3. С. 49-54.

Лозовий А.І. Правовий режим спільної власності на нерухоме майно. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 6 (10). Р. 138-143.

Яськів Б.А. Правовий режим майна акціонерного товариства. *Юрид. наука*. 2011. № 6. С. 68-76.

Иоффе О.С. Советское гражданское право. Москва : Юрид. лит., 1967. 494 с.

Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 49. Ст. 682 (із змінами).

Про акціонерні товариства : Закон України від 07.09.2008 р. № 514-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2008. № 50-51. Ст. 384 (із змінами).

Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. *Відом. Верхов. Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69 (із змінами).

Кванина В.В. Понятие и виды правовых режимов предпринимательской деятельности. *Вестн. Томск. гос. ун-та*. 2017. № 424. С. 234-240.

Крупа Л. К вопросу о юридическом содержании понятия «специальный правовой режим». *Підприємництво, госп-во і право*. 2001. № 2. С. 10-13.

Соколова І. Публічно-правовий режим як права категорія: загальна характеристика, ознаки, види. *Вісн. Нац. акад. прав. наук України*. 2015. № 4 (83). С. 29-39.

Лясковский И.И. Правовой режим как элемент правового регулирования. *Вестн. Полоцк. гос. ун-та. Серия D. Экономич. и юрид. науки. Админ. право. Конституц. право*. 2016. № 13. 138-146.

Васильев В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету
імені Лесі Українки,
докторант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого